

عدلیه ی نوین

اصلاحات نظام قضایی در عصر پهلوی اول

مسعود زارع رشکویه

مقالات سیاسی و انتقادی زیادی می نوشت . در سال ۱۲۹۰ شرایطی برای وی فراهم شد که به عنوان سرپرست فرزندان یک بازرگان تبریزی که قصد تحصیل در اروپا را داشتند روانه سوئیس شود . او علاوه بر سرپرستی امور تحصیلی این دو جوان ، خود نیز پس از فراگرفتن زبان فرانسه وارد دانشگاه ژنو شد و تا سال ۱۳۰۰ ضمن اخذ لیسانس حقوق تحصیل در مقطع دکترای این رشته را نیز دنبال نمود . وی طبعاً بر اثر تأثیر پذیری از اندیشه های حقوقی اروپا ، اصلاحات در عدلیه ایران را نیز بر پایه همان اندیشه ها و الگو طرح ریزی کرد . داور بعد از انتصاب به وزارت عدلیه براساس اعلامیه ای در بیست بهمن ۱۳۰۵ تشکیلات عدلیه را به کل منحل نمود و بلافاصله لایحه ای با قید دو فوریت در زمینه اصلاح نهاد دادگستری در ۲۷ بهمن ۱۳۰۵ به مجلس شورای ملی تقدیم داشت . آن لایحه به وزیر عدلیه به منظور اصلاحات قضائی اختیار مطلق می داد که پس از انحلال عدلیه موجود ، ظرف چهار ماه دست به تغییر ساختار اداری این وزارتخانه بزند . تجدید سازمان محاکم ، اخراج کارمندان و قضات بی کفایت ، استخدام قضات جوان تحصیل کرده در ایران و اروپا در زمره این اقدامات بود . وی در ادامه اصلاحات قضائی سلسله مراتبی از دادگاههای دولتی در قالب دادگاههای بخش ، ناحیه ، استان و یک دیوان عالی قضائی ایجاد نمود و مسئولیت شرعی یا عرفی بودن موارد حقوقی را به قضات دادگستری واگذار کرد . وی در دیوان عالی علاوه بر تحصیل کردگان جدید از وجود برخی روحانیون نیز استفاده می کرد . پس از انقضای این چهار ماه و با آغاز به کار تشکیلات نوین قضائی و اصلاح قانون اصول محاکمات ، عدلیه جدید طی مراسمی رسمی در پنجم اردیبهشت ۱۳۰۶ شمسی با حضور رضاشاه پهلوی افتتاح شد . بدین ترتیب قضاوت از متولی سابق آن یعنی روحانیت که قرن ها آن را در اختیار داشت خارج و به عمر دادگاههای شرعی پایان داده شد . در همان مراسم افتتاح ، رضا شاه طی فرمانی به مستوفی

▲ علی اکبر داور

و اجتماعی عصر مشروطیت از این انقلاب دفاع و در کشاکش رقابتهای حزبی مجلس دوم شورای ملی از دموکراتها هواخواهی کرد . وی در سال ۱۲۸۸ به منصب مدعی العموم (دادستانی) تهران دست یافت و وارد فعالیتهای مطبوعاتی شد . او در روزنامه شرق

▲ علی اکبر داور

به مدیریت سیدضیاءالدین طباطبائی یزدی

درآمد

نظام حقوقی ایران بعد از مشروطیت که پی آمد خدمات تأسیس عدالت خانه (۱۲۸۴ ش) و فرمان مشروطیت (۱۲۸۵ ش) و نیز قانون اساسی (۱۲۸۵ ش) به همراه متمم آن بود به مدت ۲۰ سال با روندی بسیار کند به سوی شکوفائی و پویائی قدم برمی داشت اما با روی کار آمدن رضاخان پهلوی نظام حقوقی و دادرسی با روندی پرشتاب و با تدوین قوانین جدید و اصلاحات عمیق در تشکیلات عدلیه به سوی ساختاری منسجم و همچنین تضعیف نقش محاکم شرع حرکت کرد که ماحصل آن یک نظام تازه حقوقی با قوانین عرفی و مدون در عصر رضاشاه پهلوی بود . نظام قضائی عصر پهلوی اول ، از جهت ماهوی و شکلی نسبت به ادوار قبل از آن توسعه ای چشمگیر یافت . به علاوه این نظام نوین در آغاز به اندازه ای مقتدر بود که در یکی دو مورد دادگاههای دادگستری حتی شخص رضاشاه را در دعاوی حقوقی محکوم کردند . اما سرانجام به خاطر نظام دیکتاتوری و فقدان آزادی ، این استقلال قضائی ادامه نیافت و صدور آراء سیاسی و احکام ظالمانه از سوی دادگاهها که محض خوش آمد شاه و درباریان صادر می شد نشان دهنده آن است که تحولات دادگستری در دوران رضاشاه نتوانست گامی مؤثر در تحقق عدالت بردارد و بدین سان استقلال قضائی دادگستری رو به افول نهاد .

تجدید تشکیلات عدلیه

تجدید تشکیلات عدلیه در دوران پهلوی اول ، بیش از هر کس دیگر مدیون مرحوم علی اکبر داور (۱۳۱۵-۱۲۶۴ ش) وزیر عدلیه پرشور و پرتلاش رضاشاه بود . علی اکبر داور پسر کلب علی خان خازن الخلوت سرایدار اندرونی مظفرالدین شاه قاجار بود . وی مدتی در دارالفنون به تحصیل پزشکی پرداخت اما بعدها پزشکی را رها کرد و تحصیل را در رشته حقوق ادامه داد . در سال ۱۲۸۶ شمسی در این رشته فارغ التحصیل و تحت تأثیر شرایط سیاسی

این نظام نوین در آغاز به اندازه ای مقتدر بود که در یکی دو مورد دادگاههای دادگستری حتی شخص رضاشاه را در دعاوی حقوقی محکوم کردند . اما سرانجام به خاطر نظام دیکتاتوری و فقدان آزادی ، این استقلال قضائی ادامه نیافت

گواه

اعدلیه نوین

دول اروپائی حاضر نبودند بدون وجود قوانین مدون و ثابت، اتباع خود را بلا شرط تسلیم محاکم ایران نمایند

متن قانون مدنی (جلد اول) پس از ماشین نویسی در دادگستری به منظور تأیید علماء، فقهاء و مجتهدین وقت به نظر حضرات عظام: آیت... بهبهانی، آیت... امام جمعه خوئی، آیت... حاج آقا جمال الدین اصفهانی رسید و مورد استفتاء قرار گرفت

قانون مدنی مشتمل بر مباحث مربوط به اموال و مالکیت و نیز اسباب تملک می شد که در الغاء قانون کاپیتولاسیون اهمیت بسزایی داشت. لذا جلد اول قانون مدنی مشتمل بر ۹۵۵ ماده در مدت ۵ ماه تهیه و به موجب ماده واحده ای در ۱۸ اردیبهشت ۱۳۰۷ شمسی بدون بحث و بررسی و با یک قیام و قعود در مجلس به تصویب رسید.

جلد اول قانون مدنی بطور کلی از مراجع و منابع فقه شیعه ترجمه و خلاصه نویسی شده بود و مدونین قانون مدنی از کتب فقهی همچون: لمعه، شرح لمعه، شرایع الاحکام، تذکره الفقهاء، جواهر الکلام، مکاسب، عروه الوثقی، و نیز قول مشهور فقهای شیعه استفاده های فراوانی بردند و همچنین کتابهایی در زمینه حقوق کشورهای اسلامی همچون: الاحکام الجعفریه فی الاحوال الشخصیه (شیخ عبدالکریم حلی)، شرح القانون المدنی (احمد فتحی زغلول)، مجله الاحکام (سلیم رستم باز) مورد بررسی قرار دادند و ترجمه بسیاری از قوانین اروپائی بویژه قانون مدنی بلژیک، سوئیس و فرانسه مورد استفاده فراوان قرار گرفت. در کمیسیون تهیه و تدوین قانون مدنی، تمام بحثها و نظرها توسط اعضاء صورت گرفته و نتیجه گیریها نوشته می شد و امتزاج و تلفیق آراء و نگارش مواد قانون مدنی توسط یک نفر انجام می گرفت. این وظیفه مهم که اصلی ترین کار تهیه قانون است بر عهده سید محمد فاطمی گذاشته شده بود. وی اساس کار خود را بر مجموعه آرائی و یادداشتهای کمیسیون، شریعت اسلام و مبانی فقهی و اصولی شیعه قرار داده بود. پس از نگارش جلد اول قانون مدنی و بررسی و تأیید نهایی آن توسط اعضاء کمیسیون، متون تهیه شده به سیدمصطفی عدل سپرده شد تا براساس قوانین اروپائی به ویژه قانون مدنی فرانسه، اقدام به شماره گذاری مواد و فصل بندی و تقسیم بندی آن کند. سرانجام متن قانون مدنی (جلد اول) پس از ماشین نویسی در دادگستری به منظور تأیید علماء، فقهاء و مجتهدین وقت به نظر حضرات عظام: آیت... بهبهانی، آیت... امام جمعه خوئی، آیت... حاج آقا جمال الدین اصفهانی رسید و مورد استفتاء قرار گرفت. مراجع عظام نامبرده، شیخ محمد کاظم عصار و شیخ علی بابا عالم فیروزکوهی را به نمایندگی از خود مأمور مطالعه و تدقیق در مفاد قانون مدنی کردند. اینان نیز با اندکی تغییرات جزئی، تمام مواد را تأیید و تنفیذ کردند. لازم به ذکر است پس از تدوین قانون مدنی عصای مرصعی به نشانه سپاس و قدردانی از سوی رضاخان به

دولت شوروی به این تبعیض قضائی درباره خود اعتراض کند.

چنانچه گفتیم رضاخان در مراسم افتتاح عدلیه جدید طی فرمانی به مستوفی الممالک (نخست وزیر وقت) مأموریت داد تا معاهده کاپیتولاسیون را همان گونه که نسبت به اتباع شوروی لغو گردیده بود نسبت به اروپائیان و آمریکائیا نیز لغو گردد. این چنین معاهده ای در حقیقت یک نوع تحقیر نسبت به تشکیلات قضائی کشور و عدم اعتماد به صحت عمل قضات و دستگاه قضائی ایران بود. اما باید گفت که دول اروپائی حاضر نبودند بدون وجود قوانین مدون و ثابت، اتباع خود را بلا شرط تسلیم محاکم ایران نمایند و از طرف دیگر فقدان یک سازمان قضائی منسجم و کارآمد را نیز بهانه می کردند. از این رو برای رد این ایرادات و در جهت الغاء رژیم کاپیتولاسیون اصلاحات قضائی و تحول در دادرسی با شتاب آغاز گردید که از مهمترین این تحولات تدوین قانون مدنی بود.

علی اکبر خان داور در آغاز به دلیل کمبود وقت و نیاز شدید آن در جهت الغاء کاپیتولاسیون تصمیم داشت که از مستشاران قضائی خارجی و ترجمه متون قانون مدنی برخی از کشورهای اروپائی استفاده کند و جهت قوانین را با تغییراتی مناسب به سمت نیازهای جامعه ایران دگرگون سازد. اما پس از بررسی های بسیار و بویژه با توصیه های سید محسن صدر (صدرالاشراف) بر آن شد تا این مهم را به علمای اسلام محول سازد. از این رو در دهم دی ماه ۱۳۰۶ شمسی کمیسیونی مرکب از حکما و فقهای برجسته و همچنین برخی از تحصیل کردگان علم حقوق در وزارت ددگستری تشکیل شد. اعضاء کمیسیون اولیه تهیه و تدوین قانون مدنی برای تدوین جلد اول قانون عبارت بودند از: ۱- حاج سید نصر... تقوی (سادات اخوی) (رئیس شعبه دیوان عالی تمیز)

۲- سید مصطفی عدل (رئیس اداره تهیه و تدوین قوانین)

۳- میرسید محمد فاطمی قمی (رئیس شعبه چهارم دیوان عالی تمیز)

۴- سید محسن صدر (رئیس محکمه انتظامی قضات)

۵- حاج شیخ محمدرضا ایروانی (رئیس شعبه دیوان عالی تمیز)

۶- شیخ محمدعلی کاشانی (عضو دیوان عالی تمیز). سرپرستی کمیسیون نیز به عهده حاج نصر... تقوی بود و علی اکبر داور هم بر این کمیسیون نظارت مستقیم داشت.

اهتمام این کمیسیون تدوین سریع جلد اول

الممالک (نخست وزیر وقت) مأموریت داد که در کنار اصلاحات عدلیه موجبات الغاء رژیم کاپیتولاسیون را برای اتباع اروپائی و امریکائی نیز فراهم کند. کما اینکه در گذشته نسبت به اتباع شوروی لغو گردیده بود. در این میان با انقضای مدت چهار ماه اختیارات، داور نتوانسته بود در آن فرصت محدود تمام برنامه های خود را در مسیر اصلاحات قضائی پیاده کند. لذا مجدداً از مجلس تقاضای تمدید اختیارات برای چهارماه دیگر نمود که علی رغم برخی مخالفتها پذیرفته شد. از این رو بر پایه این اختیارات، اصلاحاتی چند در زمینه قوانین ماهوی و شکلی به عمل آمد که اهم آن ها تصویب قانون (آزمایشی) اصول محاکمات (آئین دادرسی) در سال ۱۳۰۶ بود. پس از آن نیز قانون تشکیلات قضائی در سال ۱۳۰۷ و قانون محاکمه وزیران در تیرماه همان سال به تصویب رسید. افزون بر آن در همان سال قانون امور حسبی نیز تدوین و تصویب شد.

با تدوین این قوانین و نیز تجدید تشکیلات عدلیه و ایجاد دادگستری نوین، انسجام در نهاد دادرسی کشور شتابی مضاعف یافت و در راستای این تحولات، داور از یک سو فارغ التحصیلان مدارس حقوق و علوم سیاسی داخل و خارج کشور و از سوی دیگر عالمان و طلاب فاضل حوزه های علوم دینی و به ندرت قضات سابق عدلیه را به عنوان قضات دادگستری استخدام کرد. با این حال اعتراضاتی هم نسبت به تشکیلات جدید عدلیه مطرح می شد که از جمله آن می توان به اعتراضات روحانیون و فقهاء اشاره کرد که منصب قضای را مخصوص مجتهد جامع الشرایط می دانستند و از این رو نظام قضائی جدید را فاقد مشروعیت قلمداد می کردند.

مهمترین تحول

از مهمترین اصلاحات و تحولات دادگستری در عصر داور میتوان به تصویب قانون مدنی اشاره کرد. نظر به اهمیت فوق العاده این قانون تاریخیچه ای به اختصار از آن بیان می کنیم. جنگ جهانی اول و ظهور انقلاب روسیه به همراه کودتای رضاخان پهلوی در ایران اوضاعی را به بار آورد که تشکیل ارتش جدید و بسط قدرت دولت در اطراف کشور را در پی داشت. در بهمن ماه ۱۲۹۹ شمسی قراردادی بین ایران و شوروی منعقد گردید که به موجب آن قانون کاپیتولاسیون برای اتباع شوروی لغو گردید و این در حالی بود که حق کاپیتولاسیون برای اتباع اروپائی و امریکائی در ایران هنوز دوام داشت و بیم آن می رفت که

سید محمد فاطمی، که امر نگارش مواد را به عهده داشت، اهداء گردید .
تا پیش از تصویب این قانون کرازا از سوی عدلیه نوین، با الغای قانون کاپیتولاسیون یا حق قضاوت کنسولی مورد درخواست واقع می شد . اما همواره این پاسخ شنیده می شد که در صورت نبود قانون مدنی، مقررات حقوقی و مدنی لازم توسط کدام قانون اعمال خواهد

۴- شیخ اسدا... ممقانی (مشار دیوان عالی تمیز)
۵- محمد بروجردی عبده (مشار محکمه انتظامی)
۶- میرزا جواد خان عامری (رئیس محکمه تجارت)
۷- حاج سیدنصرا... تقوی (رئیس شعبه دیوان عالی تمیز)

قانون مرور زمان، قانون ثبت املاک و اسناد، قانون مجازات مختلسین، قانون مجازات عمومی، مقررات اجرایی لوایح، قانون اختیارات وزیر عدلیه، مقررات حقوق و رتبه های قضائی و نیز قانون تجارت که در بین مصوبات مختلف مجلس، اولویت خاصی داشت و همچون قانون مدنی از اهمیت زیادی برخوردار بود .

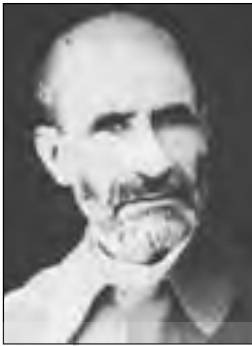
اعضای کمیسیون تدوین جلد اول قانون مدنی

▲ سید محمد فاطمی قمی

▲ سید مصطفی عدل

▲ شیخ محمدرضا ابروانی

▲ سید نصرالله تقوی

▲ شیخ علی بابا عالم فیروز کوهی

▲ سید محمد کاظم عصار

▲ سید محسن صدر

دولت ضرب الاجلی برای تهیه و تدوین جلد اول این قانون مدنی قائل شد . کمیسیون نیز در مدتی کوتاه و با تلاش و همت اعضای خود موفق به تهیه و تدوین جلد اول این قانون گردید .

شد ؟ دولت ضرب الاجلی برای تهیه و تدوین جلد اول این قانون مدنی قائل شد . کمیسیون نیز در مدتی کوتاه و با تلاش و همت اعضای خود موفق به تهیه و تدوین جلد اول این قانون شده بود که با توجه به فراهم آوردن مقدمات برچیده شدن قانون توهین آمیز کاپیتولاسیون ، تدوین این قانون در زمانی کوتاه و تصویب آن از سوی مجلس خود گام بزرگی در جهت اعتلا و استقلال کشور بود .
مجدداً در سال ۱۳۱۳ کمیسیون دیگری مأمور تدوین جلد های دوم و سوم قانون مدنی شد .
اعضای این کمیسیون عبارت بودند از :
۱- محسن صدر (رئیس محکمه انتظامی قضاات)
۲- دکتر احمد متین دفتری (معاون کل وزارت عدلیه)
۳- سید مصطفی عدل (مدیرکل اداره تهیه و تدوین قوانین)

۸- حاج شیخ محمدرضا سادات افجه ای (دادستان کل کشور)
۹- سید محمد فاطمی قمی (رئیس شعبه چهارم دیوان عالی تمیز)
جلدهای دوم و سوم قانون مدنی در ۳۸۰ ماده از ششم بهمن ماه ۱۳۱۳ تا هشت آبان ۱۳۱۴ به طریق عادی در مجلس به تصویب رسید . نکته جالب توجه در مقایسه این سه جلد با یکدیگر آن است که استحکام و اتقان مواد و نیز شیوه ماده بندی در جلد اول به مراتب بالاتر و مستحکمتر از جلدهای دوم و سوم است .
تا سال ۱۳۱۲ شمسی که علی اکبر داور وزیر عدلیه بود توانست با تلاش و پشتکار یک سری از قوانین و مقررات لازم را به تصویب برساند که از جمله می توان به موارد زیر اشاره نمود :
قانون استخدام قضاات ، قانون حکمیت ،

تشکیل سیستم پارکه (دادسرا) در سال ۱۳۰۷ و احداث زندان قصر در سال ۱۳۰۸ را باید از دیگر اقدامات علی اکبر داور در جهت پویایی و رشد سیستم قضائی ایران دانست .
افول استقلال قوه قضائیه
نظام نوین قضائی کشور در نتیجه اصلاحات داور به انسجامی دست یافت که باید گفت در تاریخ اخیر ایران بی سابقه بوده است . این دستگاه نوین به اندازه ای مستقل و مقتدر بود که در چند مورد شخص رضاشاه را که املاک جمعی ایرانیان را به زور تملک کرده بود، محکوم کرد البته چنین جسارتی، دولت اقتدارگرا و مستبد رضاشاهی را خوش نیامد و در شهریور ۱۳۱۲ رضاشاه همزمان با عزل سید حسن تقی زاده از وزارت مالیه، علی اکبر داور را از سمت وزارت عدلیه به وزارت مالیه (دارائی) انتقال داد و برای تسلط قوه

اعدلیه نوین

▲ میرزا جواد خان عامری

▲ سید مصطفی عدل

▲ دکتر احمد متین دفتری

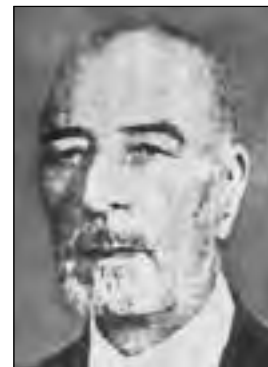
▲ اسدا... ممقانی

▲ سید محمد فاطمی قمی

▲ حاج شیخ محمد رضا سادات افجه ای

▲ سید محسن صدر

باید اذعان کرد که تحولات و اصلاحات قضائی در عصر رضاشاه بواسطه اعمال نفوذ دربار و حاکمیت استبداد به اجرای عدالت منتهی نشد

مجریه بر قوه قضائیه تلاش جدیدی را آغاز نمود. اعطای اختیارات فوق العاده به رئیس شهربانی از سوی رضاشاه به گونه ای بود که وزراء تحت نظر ریاست شهربانی باشند و نیز سوء استفاده از تشکیلات نظمیه (شهربانی) و امنیه (ژاندارمری) به عنوان پلیس مخفی جهت اجرای اوامر شخصی شاه، همه حکایت از ایجاد یک حکومت پلیسی داشت. تبعید و قتل سید حسن مدرس و نیز قتل محمد فرخی یزدی شاعر آزادی خواه و سایر جنایات رضا خان خود شاهدهی روشن بر این مدعاست.

باید اذعان کرد که تحولات و اصلاحات قضائی در عصر رضاشاه بواسطه اعمال نفوذ دربار و حاکمیت استبداد به اجرای عدالت منتهی نشد و در نتیجه نارضایتی های عمومی از وضع دادگستری در عصر پهلوی اول بلافاصله پس از اشغال ایران به دست متفقین و خلع رضاشاه از سلطنت نه تنها مخالفتی از سوی مردم دیده نشد بلکه تعداد زیادی شکایت حقوقی و جزائی علیه رضاخان در دادگستری مطرح گردید.

منابع

- ۱- بهرامی احمدی، حمید، کلیات عقود و قراردادها، نشر میزان، پاییز ۱۳۸۱
- ۲- صالح، علی پاشا، سرگذشت قانون، مباحثی از تاریخ حقوق، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸
- ۳- صالح، علی پاشا، قوه قضائیه، ایران شهر، تهران، ۱۳۴۵، ج ۲
- ۴- گلشانیان، عباسعلی، زندگی و اندیشه ها: خاطرات، تهران، انتشارات آنتشتین، ۱۳۷۷، ج اول
- ۵- عاقلی، باقر، داور و عدلیه، تهران، انتشارات علمی، بهار ۱۳۶۹
- ۶- عاقلی، باقر، عدلیه و القاء کاپیتولاسیون، دادگستر، شماره ۴ (بهمن و اسفند ۱۳۱۷۹)
- ۷- عاقلی، باقر، داور و تأسیس عدلیه، دادگستر، شماره ۳ (آبان و آذر ۱۳۷۹)
- ۸- مبارکبان، عباس، چهره ها در تاریخ نظام آموزش عالی حقوق و عدلیه نوین، تهران، نشر پیدایش، ۱۳۷۷
- ۹- پروانده آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب، ترجمه گل محمدی و فتاحی، تهران، نشر نی، ۱۳۷۷.